

Versluierende taal?

Adams, M.

Published in:
Tijdschrift voor Onderwijsrecht en Beleid (TOTB)

Document version:
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2010

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Adams, M. (2010). Versluierende taal? Spreken over onderwijs en levensbeschouwing en over de juridische vormgeving daarvan. *Tijdschrift voor Onderwijsrecht en Beleid (TOTB)*, 2009-2010(6), 36-41.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

VERSLUIERENDE TAAL?

Spreeken over onderwijs en levensbeschouwing, en over de juridische vormgeving daarvan

Maurice Adams*

In het Nederlandse parlement, in 2008, drong een Kamermeerderheid van toenmalige coalitiepartijen CDA, PvdA en ChristenUnie erop aan dat staatssecretaris van onderwijs Sharon Dijksma geld zou vrijmaken voor godsdienstig en humanistisch vormingsonderwijs op openbare basisscholen. De Tweede Kamer wilde daar jaarlijks zelfs tien miljoen euro voor uittrekken. Daarmee zouden de betrokken docenten betaald moeten worden en de kwaliteit van het onderwijs gewaarborgd. Vanaf het schooljaar 2009/2010 is de regeling in voege getreden. De betreffende lessen vallen trouwens niet onder de verantwoordelijkheid van de school, maar als een groep ouders erom vraagt, is een school wel verplicht deze onder schooltijd te faciliteren (1). Net als andere leraren moeten de betrokken docenten voldoen aan de bekwaamheidseisen zoals geformuleerd in de Wet op de Beroepen in het Onderwijs (Wet BIO). Wel deze nuance: eerder werd soortgelijk onderwijs veelal gesubsidieerd via de gemeentebesturen die daarvoor middelen ter beschikking stelden aan de verschillende levensbeschouwelijke organisaties die daarmee dan weer docenten inhuurden. De subsidies ter zake namen echter al jaren af. Door de maatregel van Dijksma komt er, zo hoopt men althans, meer algemeen geld beschikbaar (2); in ieder geval is men niet langer afhankelijk van plaatselijk beleid.

De stad Antwerpen kent al een aantal jaren een regeling waarvan Wilders droomt: geen hoofddoeken voor docenten in het zogenaamde stedelijk onderwijs. Dat is onderwijs dat weliswaar door de stad wordt georganiseerd, maar dat de Vlaamse overheid financiert. Een en ander geeft aanleiding tot aardig wat publiek geruis, en tot, hoe kan het anders, gerechtelijke procedures. In een interview laat de directrice van het Koninklijk Atheneum van Antwerpen, dat is de school waarrond de discussie zich tot voor kort toespitste omdat ze het verbod uitbreidde van docenten naar leerlingen, weten dat haar school staat voor de vrije keuze van godsdienst en voor de manier waarop die vrijheid wordt beleefd:

“De meisjes zonder hoofddoek hadden last van de sociale druk van meisjes met hoofddoek. Er ontstond een onderlinge groepsdruk, alsof je minder gelovig of minder moslim zou zijn als je geen hoofddoek zou dragen. Dat is de reden dat we een verbod voor iedereen hebben ingesteld. Om de keuzevrijheid te bevorderen – het is absoluut geen keuze tegen de islam.” (3)

Inmiddels heeft de Belgische Raad van State, in een arrest van 18 maart 2010, een *algemeen verbod* op het dragen van levensbeschouwelijke kentekens in de instellingen van het gemeenschapsonderwijs van de Vlaamse Gemeenschap, zoals voorgestaan door de zogenaamde Raad van het Gemeenschapsonderwijs (GO!), geschorst (4). *In concreto* ging het om een verbod voor zowel voor leerlingen, docenten en cursisten (5). De bedoeling was de regeling per september 2010 in voege te doen treden. De Raad van State stelt intussen echter een prejudiciële vraag aan het Grondwettelijk Hof om na te gaan of dit verbod wel mag worden ingevoerd zonder voorafgaand optreden van de decreetgever. Voor de scholen die zelfstandig en reeds nu een dergelijk verbod instelden, zoals het vermelde Koninklijk Atheneum, heeft het arrest vooralsnog geen consequenties.

De thema's aan de hand waarvan het debat over de plaats van religie in het onderwijs zich vandaag weet te ontplooiën zijn erg gevarieerd. Een discussie over de vraag of, zeg, leerlingen of docenten hoofddoekjes mogen dragen is van een heel andere aard en structuur dan een discussie over de wijze waarop aan het onderwijs een al dan niet religieuze inhoud kan of moet worden gegeven en hoe dat dan logistiek moet worden ingebed (binnen of buiten schooluren, als optie of verplichting, etc.). En in welke mate moeten scholen kunnen afwijken van de officiële kalender van feestdagen – die weliswaar als seculier wordt gepresenteerd, maar in West-Europa natuurlijk sterk steunt op de Christelijke traditie – om leerlingen van een bepaalde religie te faciliteren: gedurende bijvoorbeeld *Aïd El Kebir* of *Yom*

* Gewoon hoogleraar Universiteit van Tilburg en deeltijds hoogleraar Universiteit Antwerpen. Aan Adriaan Overbeek ben ik dank verschuldigd bij het schrijven van deze bijdrage.

(1) www.parool.nl/parool/nl/266/Religie-en-spiritualiteit/article/detail/51581/2008/11/25/Kamer-wil-godsdienst-op-openbare-basisschool.dhtml. De maatregel steunt op de artikelen 50 en 51 van de Wet op het Primair Onderwijs (WPO).

(2) Eigenlijk gaat het om een herverdeling van middelen, aangezien het niet om financiering gaat bovenop de bestaande onderwijsbegroting van de Nederlandse overheid.

(3) www.depers.nl/binnenland/465728/Wij-mogen-nog-blij-zijn.html.

(4) Het arrest is te consulteren via: www.raadvst-consetat.be/?page=caselaw&lang=nl.

(5) Een uitzondering werd voorzien voor de leerkrachten van levensbeschouwelijke vakken; deze mochten wel levensbeschouwelijke kentekens dragen, maar uitsluitend gedurende het levensbeschouwelijke vak. Ook de tijdens die vakken aanwezige leerlingen mochten dergelijke kentekens dragen.

Kippour. En hoe zit het met crucifixen op scholen? Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) liet op klacht van een Italiaanse vrouw van Finse afkomst, moeder van twee schoolgaande kinderen, in ieder geval op 3 november 2009 nog weten dat de prominente en door de overheid opgedragen aanwezigheid van een crucifix in de klaslokalen van openbare scholen in Italië onder meer een inbreuk vormt op de vrijheid van religie (zoals gewaarborgd door artikel 9 van het EVRM), zowel als op het recht van de ouders om kinderen op te voeden in overeenstemming met hun 'godsdienstige en filosofische overtuigingen' (zoals gewaarborgd door artikel 2 Eerste Protocol EVRM) (6). De staat, aldus het EHRM in een algemene overweging (§ 48) van het arrest, dient zich te onthouden van het opleggen van geloofsovertuigingen op plaatsen zoals scholen, waarin de leerlingen nog onvoldoende in staat zijn zich te distantieëren van een voorkeur van de staat voor een bepaalde religie. Het loont de moeite om de betreffende overweging *in extenso* te citeren:

"The Court takes the view that these considerations entail an obligation on the State's part to refrain from imposing beliefs, even indirectly, in places where persons are dependent on it or in places where they are particularly vulnerable. The schooling of children is a particularly sensitive area in which the compelling power of the State is imposed on minds which still lack (depending on the child's level of maturity) the critical capacity which would enable them to keep their distance from the message derived from a preference manifested by the State in religious matters."

In casu had de Italiaanse Staat, aldus het Hof, de rechten van mevr. Lautsi geschonden:

"The Court cannot see how the display in state-school classrooms of a symbol that it is reasonable to associate with Catholicism (the majority religion in Italy) could serve the educational pluralism which is essential for the preservation of "democratic society" within the Convention meaning of that term." (§ 56) (7).

- (6) Lautsi v. Italy, Appl. no. 30814/06 (unanieme uitspraak). Hierover C. ZOETHOUT, "Kruisbeelden op openbare scholen in Italië", *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2010, 75-80 en J.M. PIRET, "Straatsburg en de levensbeschouwelijke neutraliteit van de Italiaanse staat", *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht* 2010, 307-314.
- (7) Italië heeft de beslissing van het EHRM aangevochten, met als gevolg dat de Grote Kamer van het Hof zich er nu over moet uitspreken. De casus roept natuurlijk herinneringen op aan de uitspraak van het Duitse *Bunderverfassungsgericht* van 16 mei 1995, toen dat oordeelde dat een Beierse wet die bepaalde dat in alle basisscholen in Beieren een crucifix moest worden opgehangen (het *Kreuzesbefehl*: "[I]m jedem Klassenzimmer ist ein Kreuz auf zu bringen"), ongrondwettelijk was. Zoals nu de Italiaanse uitspraak, riep de nietigverklaring van de betreffende Beierse wet felle protesten op bij heel wat katholieken.

Terugkerend naar de variatie in thema's die onder de vigeur van 'religie en onderwijs' kunnen ressorteren: tevens moet er een onderscheid worden gemaakt tussen levensbeschouwelijk onderwijs (i.e. onderwijs vanuit een bepaald religieus of levensbeschouwelijk perspectief), of onderwijs *over* religie of levensbeschouwing(en). En het zou dan ook nog verschil kunnen maken of je spreekt over scholen met een religieuze of levensbeschouwelijke grondslag enerzijds (te vinden in het zogenaamde bijzonder onderwijs (Nederland) of het vrij onderwijs (België)), of in 'neutrale' openbare scholen (Nederland) of het gemeenschaps-onderwijs (België) anderzijds (8). In ieder geval speelt in de context van openbare scholen, zo blijkt uit de rechtspraak van het EHRM, het recht om niet gedwongen te worden de eigen levensbeschouwelijke opvattingen prijs te geven – omdat de school door middel van het onderwijs daartoe aanzet – een belangrijke rol. Vrijstellingsprocedures inzake godsdienstonderricht zijn hier belangrijk; die moeten in voorkomend geval ter beschikking staan en reëel tegemoet komen aan de godsdienstvrijheid en de rechten gewaarborgd in het reeds vermelde artikel 2 van het Eerste Protocol bij het EVRM (9).

Maar zelfs het onderscheid tussen openbaar en bijzonder onderwijs is niet voor iedereen relevant. Want vrijdenkersvereniging *De Vrije Gedachte* wil de afschaffing van het bijzonder onderwijs, en *ipso facto* van onderwijs vanuit een bepaald levensbeschouwelijk perspectief. Iets gelijkaardigs werd bepleit door de Jonge Democraten, een organisatie gelieerd aan D'66. "Weg

De uitspraak van het *Bundesverfassungsgericht* is te consulteren op: www.kirchen.net/upload/1232_Kreuz.pdf. De nieuwe Beierse wet met betrekking tot deze kwestie, die nog steeds het ophangen van kruisbeelden verordent, leert dat in geval van protest hierover van ouders of leerlingen er eerst een compromis gezocht dient te worden. Het kruisbeeld moet pas worden weggehaald wanneer dergelijk compromis niet mogelijk blijkt (vooralsnog doorstaat deze regeling overigens de toets van de constitutionele kritiek, ook die van het *Bundesverfassungsgericht*). Wellicht dat in de zaak Lautsi een dergelijk compromis tevens mogelijk is, aangezien het Hof in § 54 lijkt te suggereren dat de zichtbaarheid van het kruis een materieel element is in de uiteindelijke beoordeling. "Ms Lautsi's convictions also concern the impact of the display of the crucifix on her children (see paragraph 32 above), who at the material time were aged eleven and thirteen. The Court acknowledges that, as submitted, it is impossible not to notice crucifixes in the classrooms." Hierover J.M. PIRET, *l.c.*, 313.

- (8) Het feit dat het in de casus Lautsi ging om een openbare school (gemeenschapsonderwijs) lijkt mede bepalend voor de reikwijdte van het arrest: "The State has a duty to uphold confessional neutrality in public education, where school attendance is compulsory regardless of religion, and which must seek to inculcate in pupils the habit of critical thought." (§ 56).
- (9) Zie hierover de diegravende analyse van A. OVERBEEKE, "Geloven in Straatsburg. Levensbeschouwelijk onderricht en onderricht over levensbeschouwingen in het officieel onderwijs in het licht van recente EVRM-jurisprudentie", *TORB* 2008-09, 151-177.

met religieus onderwijs" zo kopte een opiniestuk in De Volkskrant op 10 september 2009, weg met morele onvrijheid (10). Religieuze beleving is dan voor de beslotenheid van de huiskamer.

Bovendien, en dat compliceert de kwestie nog verder, wat wenselijk is in het ene land is dat niet noodzakelijk in het andere. Neem de Turkse hoofddoekjeszaak van 10 november 2005 van het EHRM (11). In deze zaak ging het om een Turkse studente geneeskunde, Leyla Sahin genaamd, die op grond van haar godsdienstige overtuiging een hoofddoek droeg, ook tijdens de colleges aan de Universiteit van Istanbul. Daarmee kwam ze in conflict met de universitaire regels die een uitdrukkelijk verbod bevatten op het dragen van religieuze symbolen, en Sahin werd uitgesloten van deelname aan colleges en tentamens. Ze meende dat daarmee een ongerechtvaardigde inbreuk op haar vrijheid van godsdienst was gemaakt, zoals onder meer en vooral gegarandeerd door artikel 9 EVRM. Het Hof, in Grote Kamer bijeen, oordeelde echter dat het vermelde verbod was gegrond op de principes van secularisme en de gelijkwaardigheid van man en vrouw en aldus bijdroeg aan het waarborgen van democratische waarden. Hier lijken dus heel algemene uitgangspunten als bijna universeel te worden gehanteerd. Bovendien is er niet één zaligmakend model van scheiding van kerk en staat, en bestaat er een zekere 'margin of appreciation' om met betrekking tot dit aspect de samenleving zo in te richten als men goed dunkt. Maar het Hof liet zich tevens leiden door het gegeven dat in de Turkse geschiedenis extremistische politieke bewegingen religieuze symbolen en een op religieuze voorschriften gebaseerd maatschappijbeeld hebben willen opleggen. Dat was een gevaar dat legitiem voorkomen mocht worden (12). De eerdere uitspraak van de gewone Kamer van het EHRM in deze zaak overnemend, zegt het Hof (in § 115) dat:

"The Court does not lose sight of the fact that there are extremist political movements in Turkey which seek to impose on society as a whole their religious symbols and conception of a society founded on religious precepts ... It has previously said that each Contracting State may, in accordance with the

(10) http://extra.volkskrant.nl/opinie/artikel/show/id/4087/Weg_met_religieus_onderwijs. Ik leid uit dit opiniestuk af dat de Jonge Democraten niet noodzakelijk willen raken aan onderwijs over religie of levensbeschouwing.

(11) Leyla Sahin t. Turkije, Appl. no. 44774/98 (Grote Kamer). Meer uitgebreid en kritisch hierover T. LOENEN en A. TERLOUW, "Het EVRM en het Turkse verbod: de zaak van Leyla Sahin vs. Turkije", *NCJM-Bulletin. Nederlands Tijdschrift voor Mensenrechten* 2006, 213-233.

(12) Het Hof verricht nauwelijks onderzoek naar de vraag of het vermeende gevaar zich ook realistisch zou kunnen voordoen door het dragen van een hoofddoek. Men had dat mogen verwachten nu het dit gevaar was dat een belangrijke reden is voor de vrijheidsbeperking. Vergelijk ook de *dissenting opinion* in deze zaak van rechter Tulkens.

Convention provisions, take a stance against such political movements, based on its historical experience. ... The regulations concerned have to be viewed in that context and constitute a measure intended to achieve the legitimate aims referred to above and thereby to preserve pluralism in the university." (cursivering toegevoegd).

De uitspraak wordt daardoor, wat mij betreft, uitdrukkelijk contextueel en gestempeld door de Turkse geschiedenis. Ter vergelijking is het wellicht aardig om te vermelden dat in Frankrijk het verbod op het dragen van religieuze symbolen zich beperkt tot het lager en middelbaar onderwijs en zich dus niet uitstrekt over het hoger onderwijs.

Allemaal variaties op het onderwerp dat in dit themanummer centraal staat. Het benadrukt wat mij betreft alleen maar de nood aan structuur in het debat. Om dat mogelijk te maken moet er een zekere overeenstemming bestaan over wat nu eigenlijk passend vocabularium is. Anders wordt het debat al snel een dovemansgesprek, misschien zelfs onmogelijk. Elke discussie over wat de publieke zaak vereist, is in ieder geval geholpen met een coördinatie van het begrip-apparaat waarvan men gebruik maakt. Dat wordt maar al te vaak vergeten. Ik zal hier ter zake dan ook een voorstel formuleren, opdat zich de discussie over dit alles op een meer heldere wijze kan ontplooiën.

HET GAAT NIET OVER DE SCHEIDING TUSSEN KERK EN STAAT...

Wanneer in algemene zin over de relatie tussen overheid en religie wordt gesproken, gebeurt dat vaak door te refereren aan de 'scheiding tussen kerk en staat'. Neem het volgende citaat: "[In a neutral state] there will be separation of church and state, preventing (...) religion in general from being supported or endorsed by the state." (13). De claim hier is dat de scheiding tussen kerk en staat impliceert dat de overheid op het gebied van religie geen bemoeienis heeft.

Laat ik maar met de deur in huis vallen: zo omschreven is dat minstens misleidend. Een scheiding tussen kerk en staat betekent niet noodzakelijk dat er geen verhouding meer tussen beide bestaat, dat althans de staat niets met religie te maken mag hebben of dat er geen plaats voor is in het onderwijs en dat religie dus volledig geprivatiseerd moet worden (14). Om een en ander met wat voorbeelden uit een andere sfeer dan die van het onderwijs te illustreren: in Frankrijk, toch het land

(13) D. MEYERSON, "Why religion belongs in the private sphere, not the public square" in P. CANE, C. EVANS en Z. ROBINSON (eds.), *Law and Religion in Theoretical and Historical Context*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 47.

(14) Zie tevens P. LOOBUYCK, "Scheiding tussen Kerk en Staat. Op zoek naar een actief pluralistische invulling", *Streeven* 2007, 883-894.

van de *laïcité* bij uitstek, betaalt de overheid de zogenaamde 'bedienaren van de eredienst' in de gevangnissen en ziekenhuizen. Tevens vallen de zogenaamde *associations culturelles* onder een gunstiger belastingtarief. Ook in België betaalt de overheid de bedienaren van de eredienst. De grondwet schrijft deze overheidsfinanciering zelfs al vanaf 1831 voor, in artikel 181:

"De wedden en pensioenen van de bedienaren van de eredienst komen ten laste van de Staat; de daartoe vereiste bedragen worden jaarlijks op de begroting uitgetrokken."

In concreto gaat het dan om duizenden priesters, dominees, kapelaans en rabbijnen, maar ook om de zogenaamde moreel consulten (vrijzinnigheid). Sinds 2007 staan er tevens heel wat imams op de betaalrol van de Belgische overheid (15). En vanaf 2008 ontvangt het boeddhisme subsidie; een eerste stap in de erkenning als officiële godsdienst (16). De snelle lezer zou wellicht vermoeden dat er hier sprake is van een vermenging tussen kerk en staat. Toch is dat niet het geval. Want in de mate dat de Belgische overheid geen voorkeur uitspreekt – financieel of anderszins – voor deze of gene religie of levensbeschouwing, valt niet in te zien waarom artikel 181 niet zou kunnen samengaan met de scheiding tussen kerk en staat en met de daarbij horende neutraliteit van de overheid (17).

Het kost weinig verbeelding om te zien dat in de context van het onderwijs eenzelfde redenering opgaat. Indien de overheid, de Vlaamse of de Nederlandse of enige andere overheid, godsdienstig geïnspireerd onderwijs financiert, dan is dat in principe mogelijk. Zolang althans die overheid maar niet de ene (erkende) religie boven de andere zal bevoordelen. Neutraliteit

(15) KB 2 november 2007, BS 28 november 2007.

(16) De Belgische federale overheid startte de voorbereiding van wetgeving met betrekking tot de officiële erkenning van de Islam in maart 2007: zie *Vr. en Antw.* Senaat 2006-07, no. 3-90, 10437. Sinds 2008 is financiële ondersteuning gegarandeerd: zie art. 139 wet 24 juli 2008, BS 7 augustus 2008.

(17) Bovendien wordt de zojuist aangehaalde 'steunbepaling' in de Belgische grondwet samengelezen met artikel 21 van diezelfde grondwet:

"De Staat heeft niet het recht zich te bemoeien met de benoeming of de installatie der bedienaren van enige eredienst of hun te verbieden briefwisseling te houden met hun overheid en de akten van deze overheid openbaar te maken, onverminderd, in laatstgenoemd geval, de gewone aansprakelijkheid op het gebied van drukpers en openbaarmaking."

Staatssteun rechtvaardigt in de Belgische optiek, zo blijkt, in beginsel geen bemoeienis met het personeelsbeleid. Het is de kerk zelf die haar personeelsbeleid voert, en de overheid blijft op afstand.

Over de concrete reikwijdte van en onderlinge verhouding tussen de artikelen 181 en 21 van de Belgische Grondwet, zie: A. OVERBEEKE, "Levensovertuiging en onderwijs in de Belgische Grondwet" in B. PEETERS en J. VELAERS (eds.), *De Grondwet in groothoekperspectief*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 313-319.

impliceert hier dus vooral gelijke behandeling van de verschillende erkende levensbeschouwingen. In deze aangelegenheid is de laatste term overigens beter geschikt dan de term religie, in de mate ten minste dat religie een theïstisch geloof impliceert en daarmee bijvoorbeeld de vrijzinnigheid uitsluit. Dat zou immers weer een ongelijke behandeling van de vrijzinnigheid – een erkende levensbeschouwing – impliceren.

Het is dus niet noodzakelijk het opzet van de idee van de scheiding tussen kerk en staat om religie of levensbeschouwingen zoveel als mogelijk uit de samenleving te bannen. Ook de historische oorsprong van het concept lijkt eerder op het omgekeerde te wijzen: de vermelde scheiding wilde immers vooral de vrije beleving van godsdienst mogelijk maken om bloedige conflicten te vermijden (18). De Vrede van Augsburg (1555), die voor de eerste maal ook officieel een einde maakte aan de geloofseenheid in het Roomse rijk, is een goed voorbeeld hiervan. De daaruit voortvloeiende godsdienstvrijheid was echter territoriaal gebonden, aangezien het de heerser was die mocht bepalen welke religie op zijn territorium werd aangehangen (*cuius regio, eius religio*), en wie de kerkgoederen mocht beheren. Godsdienstvrijheid was een collectieve vrijheid, hoewel de individuele gelovige wel een zogenaamd *ius immigrandi* had. Maar gaandeweg werd de godsdienstvrijheid gezien als een individuele vrijheid. Zo verkregen de Hugenoten door middel van het Edict van Nantes (1598) recht op de uitoefening van hun geloof binnen een bepaald territorium met een ander officieel (meerderheids)geloof (19). Hoe dan ook, vaak wordt de scheiding tussen kerk en staat dus exclusief geassocieerd met de idee dat de samenleving of het individu moeten worden afgeschermd tegen de externe invloed van religie, terwijl het principe ook – en misschien zelfs in de eerste plaats – de bedoeling had om geloofsbeleving mogelijk te maken (20).

(18) Een mooi historisch overzicht biedt de dissertatie van B.P. VERMEULEN, *De vrijheid van geweten, een fundamenteel rechtsprobleem*, Arnhem, Gouda Quint, 1989, 1-74.

(19) Koning Lodewijk XIV herriep in 1685 dit verdrag overigens weer. Zie overigens de kwalificaties van Vermeulen bij de vraag of deze regelingen al dan niet als mensenrechtelijk kunnen worden gekwalificeerd. B.P. VERMEULEN, *o.c.*, 57.

(20) Tevens deze historische glosse: religieuze tolerantie stond in de zestiende en zeventiende eeuw natuurlijk in een heel ander teken dan vandaag. Zo beargumenteerde bijvoorbeeld John Locke dat de tolerantie van 'andersgelovigen' noodzakelijk zou zijn omdat alleen door de vrijheid van religie mensen aan hun *religieuze overtuigingen* – dat is de waarheid die hen door God wordt 'opgedrongen' – vorm zouden kunnen geven. Geloof was in de eerste plaats een *innerlijke* overtuiging die slechts tot stand kon komen zonder uitwendige dwang. En tolerantie was daartoe instrumenteel. Ook Christus en zijn apostelen gingen immers de wereld in "niet bewapend met messen en zwaarden of met welke gewapende macht ook, maar uitgerust met het Evangelie en de boodschap van vrede (...)" J. Locke, *Een brief over tolerantie* (vertaling en commentaar door I. Bocken), Budel, Damon, 2004, 28. Vandaag zijn de soevereiniteit van het individu en het beginsel van persoon-

Onder het paraplubegrip van 'scheiding tussen kerk en staat', zo blijkt, kunnen heel veel verschillende dingen schuilgaan, en de terminologie is daarom voor een discussie over *in welke mate* religie of levensbeschouwing zich in het publieke domein of in het door de overheid gesubsidieerde of erkende onderwijs mag manifesteren niet geschikt. De scheiding tussen kerk en staat kan samengaan met een op religieus en levensbeschouwelijk domein actieve overheid, maar ook met een overheid die religie en levensbeschouwing zoveel als mogelijk uit de publieke ruimte probeert te houden en die louter passief tolereert. Binnen de verschillende modellen van scheiding tussen kerk en staat (21) gaan anders gezegd heel veel, soms diametrale opvattingen over religieuze en levensbeschouwelijke tolerantie en pluralisme schuil. En juist dat maakt de frase weer moeilijk hanteerbaar voor een discussie over wat voor soort van tolerantie of pluralisme we wensen ten aanzien van de manifestaties van religie en levensbeschouwing.

In het licht van het voorgaande kan vanuit een constitutioneel perspectief de scheiding tussen kerk en staat en de daarbij horende religieuze en levensbeschouwelijke neutraliteit *grosso modo* minstens twee dingen betekenen:

A) Indien één religie of levensbeschouwing wordt gesubsidieerd of anderszins steun krijgt, bijvoorbeeld in het onderwijs, dan moet dat met de andere (erkende) religies of levensbeschouwingen eveneens gebeuren, anders is er sprake van ongelijke behandeling en in principe van een ongeoorloofde discriminatie. Vanuit het perspectief van neutraliteit kan de overheid zich dus wel degelijk met religie of levensbeschouwing bemoeien: de overheid mag stimuleren, subsidiëren en ondersteunen, zo lang dat maar wordt gedaan in overeenstemming met vereisten van gelijke behandeling

lijke autonomie welhaast op zichzelf komen te staan; zijn deze waarden niet slechts een noodzakelijke voorwaarde om de zoektocht naar 'de waarheid' te kunnen ondernemen, maar veruitwendigen ze een bepaalde opvatting over datgene wat de mens nodig heeft om volwaardig te kunnen zijn: daarvoor moet die mens namelijk autonoom zijn. Deze autonomie ligt ook ten grondslag aan de hedendaagse conceptie van vrijheid van religie. Locke echter gaf eerst en vooral *religieuze redenen* om tolerantie ten aanzien van andersgelovigen te garanderen: het is immers de godsgedachte die het uitgangspunt van zijn denken vormt en hem tot een pleidooi voor tolerantie brengt, en niet zozeer de een of andere politieke overtuiging die al dan niet religieus geïnspireerd is. Waar vandaag tolerantie inderdaad wordt gezien als een neutraal concept, was het dat voor Locke dus niet. Dit komt bij hem ook tot uiting in het feit dat zijn begrip van tolerantie belangrijke interne grenzen kent: de tolerantie gold immers niet voor atheïsten, noch voor katholieken. In die zin was hij dan ook geen pleitbezorger van een seculiere staat zoals we die vandaag kennen.

(21) Vermeulen geeft een typologie ter zake. Zie B.P. VERMEULEN, *Vrijheid, gelijkheid, burgerschap. Over verschuivende fundamentelementen van het Nederlandse minderhedenrecht en -beleid: immigratie, integratie, onderwijs en religie*, Den Haag, Sdu Uitgevers, 2007, 9-13.

van de verschillende levensbeschouwingen (22). Godsdienst- of gewetensvrijheid verschijnt hier, via de hefboom van het gelijkheidsbeginsel, als een *claimrecht*.

B) De overheid kan er vanuit het perspectief van de neutraliteit echter ook voor kiezen om geen enkele religie of levensbeschouwing te ondersteunen, in welke zin dan ook. Maar de overheid mag de vrijheid van godsdienst of geweten ook niet actief tegenwerken. Hier fungeert de individuele godsdienst- of gewetensvrijheid dus niet zozeer als een claimrecht, maar veel eerder exclusief als een afweerrecht: de overheid mag zich in principe niet bemoeien met de individuele godsdienstbeleving, en het recht fungeert in die context vooral als een voor het individu beschermend schild.

Wat mij betreft, moeten we debatteren over welk model van constitutionele vormgeving we kiezen, maar vooral ook over de concrete reikwijdte van de godsdienst- en gewetensvrijheid. Zeker wanneer we voor het eerste model opteren, moeten we praten over wat de gelijke behandeling van verschillende religies en levensbeschouwingen daadwerkelijk impliceert. Want het gelijkheidsbeginsel zelf zegt daar niets over. Dat is immers een tautologie (23). Het zegt ons gelijke gevallen op gelijke wijze te behandelen, maar indien wordt gevraagd welke gevallen *in concreto* gelijk zijn, leert het ons enkel dat dit de gevallen zijn die op gelijke wijze behandeld dienen te worden. Daarmee is dus niets gezegd. Het beginsel geeft geen enkele beschrijving van de materiële werkelijkheid en het ziet af van iedere vorm van empirische referentie. Het biedt slechts een lege norm waarop we onze handelingen dienen te baseren. Het is een vorm zonder inhoud.

...MAAR WEL OVER ACTIEF VERSUS PASSIEF PLURALISME

Vanuit dat laatste perspectief is, in plaats van 'de scheiding tussen kerk en staat', het begrippenpaar *passief versus actief pluralisme* veel beter geschikt om een debat over de relatie tussen religie, levensbeschouwing en overheid, en over de plaats van religie in het onderwijs, te lanceren en te structureren.

Kort gezegd staat de term passief pluralisme dan voor een overheid die religie en levensbeschouwing reduceert tot een zo privaat als mogelijke aangelegenheid, dat is een overheid die zich dus verre van religie wil

(22) Dit is niet slechts een normatieve claim, maar een claim die volgens mij steun kan vinden in de rechtspraak van het EHRM. Zie hierover M. ADAMS, "Religie in de publieke ruimte: constitutionele contouren en politieke theorie" in A.J. NIEUWENHUIS en C.M. ZOETHOUT (red.), *Rechtstaat en religie*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2009, 17-19. Tevens E. BREMS, "Is er ruimte voor actief pluralisme in de rechtspraak van het Europees Hof voor de rechten van de Mens?" in P. DE HERT en K. MEERSCHAUT (eds.), *Scheiding tussen kerk en staat of actief pluralisme?*, Antwerpen, Intersentia, 59-85.

(23) Hierover P. WESTEN, "The Empty Idea of Equality", *Harvard Law Review* 1982, 547 e.v. (met verdere verwijzingen).

houden. Actief pluralisme heeft dan betrekking op een overheid die religie en levensbeschouwing wenst te omarmen, maar die desondanks geen religieuze of levensbeschouwelijke keuzes maakt ten behoeve van de burger.

Het is vooral de Vlaamse filosoof Ludo Abicht geweest die de beide begrippen heeft gemunt, en die tevens een pleitbezorger is van actief pluralisme (24). Hij wijst erop dat je levensbeschouwelijke vrijheid op twee wijzen zou kunnen inrichten: enerzijds in negatieve zin, anderzijds in positieve zin.

Vanuit het perspectief van het individu betekent religieuze of levensbeschouwelijke vrijheid in negatieve zin dat men elkaar met rust laat in de beleving van zijn religieuze of levensbeschouwelijke identiteit, dat men elkaar niet bevraagt over de wortels van de overtuiging, maar dat men zich definieert aan de hand van datgene waarin men zich onderscheidt van anderen. Religie is een private kwestie en de overheid heeft daar geen zaken mee. In positieve zin betekent religieuze of levensbeschouwelijke vrijheid dat je bewust leeft vanuit de religieuze overtuiging en dat je, althans volgens Abicht, juist daarom begrip en waardering – respect – kan opbrengen voor andere overtuigingen. In deze optie zou de overheid zich wel degelijk met religie kunnen bemoeien. Zelf zegt hij het als volgt: “De scheidingslijn loopt niet tussen vrijzinnigen en gelovigen, maar tussen radicalen en extremisten. Radicalen leven vanuit de wortel of radix van hun overtuiging en kunnen daarom begrip en waardering opbrengen voor andere overtuigingen, terwijl extremisten die wortels verloochemen en zich richten op wat hen van de anderen onderscheidt. Radicalen ontmoeten elkaar in de diepte van hun geloof of levensbeschouwing, extremisten leven aan de oppervlakte en zien vooral de karikaturaal voorgestelde verschillen.” (25). Beide benaderingen correleren met het begrippenpaar actief en passief pluralisme zoals dat door de overheid gehanteerd kan worden.

De visie zoals geciteerd is natuurlijk gekleurd want erg hoopvol gestemd; er spreekt een voorkeur uit. Abicht ziet religieuze passiviteit, van overheid zowel als individu, als bedreigend voor de maatschappelijke vrede, onder meer omdat het zou leiden tot oppervlakkigheid en onverschilligheid. Dat lijkt me eerst en vooral een empirische claim, de moeite waard om nader te onderzoeken. Maar wat hier belangrijk is om te constateren is dat in een actief pluralistische opvatting de overtuiging van de gelovige niet slechts verdragen of passief

getolereerd wordt, maar daadwerkelijk erkend; bij passief pluralisme is dat veel minder het geval.

TOT SLOT: KLARE TAAL VEREIST

“Primary and secondary education is one of the most complicated areas pertaining to rights of religion or belief” (26), zo laat de OSCE – de *Organization for Security and Co-operation in Europe* – weten in hun *Guidelines for review of Legislation Pertaining to Religion or Belief*. Als dat zo is, en als bovendien de taal ons de mogelijkheid biedt te zeggen waar het op staat, dan moeten we niet aarzelen dat te doen op de wijze die de discussie betreffende deze aangelegenheid lanceert over de grond van de zaak. Waar het me hier om te doen was, was er enerzijds op te wijzen dat het debat over de plaats van religie in samenleving en onderwijs uiteindelijk gaat over verschillende soorten van tolerantie en pluralisme, die zich begeven op een continuüm van passief pluralisme enerzijds en actief pluralisme anderzijds. Met de scheiding van kerk en staat heeft dat allemaal niet zo veel van doen. Een scheiding tussen kerk en staat is weliswaar een noodzakelijke voorwaarde voor een samenleving die religieuze tolerantie en pluralisme mogelijk wil maken – een samenleving zonder scheiding tussen kerk en staat zou zich althans kunnen kenmerken als een theocratie en weet maar moeilijk raad met tolerantie en pluralisme –, maar de wijze waarop die tolerantie en dat pluralisme invulling krijgen, kan onder de vigeur van de scheiding tussen kerk en staat heel divers zijn.

Waar we wel degelijk over moeten debatteren is welk soort van pluralisme we wensen; over de vraag welke religieuze of levensbeschouwelijke manifestaties we in het onderwijs wel of niet willen erkennen en vooral over de vraag waarom we daar wel of niet toe bereid zijn. Waarom aanvaardden we een hoofddoek in het onderwijs niet (of wel), maar een kruisje om de hals of een keppeltje wel (of niet)? Waarom en onder welke voorwaarden willen we voor de doeleinden van religieuze of levensbeschouwelijke regulering nog een onderscheid maken tussen bijzonder en openbaar onderwijs in Nederland (of vrij of gemeenschapsonderwijs in Vlaanderen)? Welk soort van levensbeschouwelijk onderwijs mag ruimte krijgen in het klaslokaal en onder welke voorwaarden? Aldus zijn we ten minste in staat op duidelijke wijze te praten over de vraag welke verschillen we wel of niet willen aanvaardden en vooral ook waarom we dat doen. Dat lijkt me onverminderd belangrijk en zelfs urgent.

(24) Zie L. ABICHT, “Actief pluralisme. Zeven stellingen” in E. BREMS en R. STOCKX (red.), *Recht en minderheden. De ene diversiteit is de andere niet*, Brugge, die Keure, 2006, 20-31. Voor een meer ideeënhistorisch perspectief, zie G. VANHEESWIJCK, *Tolerantie en actief pluralisme: de afgewezen erfenis van Erasmus, More en Gillis*, Kapellen, Pelckmans, 2008, 111 p.

(25) *Tertio* 14 mei 2003.

(26) Adriaan Overbeeke wees me op deze frase.